

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bespreking van: J. Godderis, Antieke geneeskunde over lichaamskwalen en psychische stoornissen van de oude dag. "Per_gÆrvw" (1989)

Horstmanshoff, H.F.J.

Citation

Horstmanshoff, H. F. J. (1989). Bespreking van: J. Godderis, Antieke geneeskunde over lichaamskwalen en psychische stoornissen van de oude dag. "Per_gÆrvw" (1989). *Hermeneus*, 61, 320-321. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/8872>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/8872>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

tekst raadplegen, voordat ik begreep dat daarmee dronkenschap wordt bedoeld. Begrijpelijkerwijze moest binnen het door G. gekozen kader de plaats van de ouderdom en de oude mens in de Grieks-Romeins maatschappij onbesproken blijven. Het is echter goed ons te realiseren dat het perspectief volledig is veranderd. De levensverwachting van een Nederlands jongetje is bij geboorte 73,5 jaar, voor een meisje zelfs 80,1 jaar (*Statistisch Zakboek* 1988). De 'zilveren stroom' (term van Annie M.G. Schmidt) is een opmerkelijk verschijnsel in onze huidige samenleving. In de Oudheid was dat anders. De levensverwachting bij geboorte was niet meer dan ca. 25 jaar. Volgens de berekeningen van B. Frier, *Harvard Studies in Classical Philology* 86 (1982) 213-251 zijn er van de 100 borelingen in de Romeinse Keizertijd op 5-jarige leeftijd nog slechts 48 in leven, op 75-jarige leeftijd nog slechts 2,067. Geen wonder dat Sophocles, *Oedipus Coloneus* 1235 spreekt van de ἀπροσόμιλον γήρας, de eenzame oude dag. Anders dan nu leefde de bejaarde in de Oudheid als een vreemde temidden van volgende generaties.

H.F.J. Horstmanshoff

H.F.J. Horstmanshoff, *De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v. Chr.)*. Proefschrift, uitgegeven met steun van Duphar Nederland B.V., Amsterdam 1989, 299 pp., (ISBN 90-9002601-0).

In deze dissertatie, waarop de Leidse classicus H.F.J. Horstmanshoff in januari 1989 promoveerde, draait het allemaal om het Griekse woordje *loimos*, door Horstmanshoff nu eens aangeduid met 'pest' of 'pestilentie', dan weer met 'plaa'g' of 'epidemie'. Hij geeft echter geen exacte medische definitie van de ziekte, evenmin als de oude Grieken daartoe overigens in staat waren. Veeleer wordt het begrip omschreven als 'iedere ziekte die zich in relatief korte tijd in een bepaald gebied bij een groot aantal personen manifesteert.'

In het boek wordt de vraagstelling grondig en helder uitgewerkt: hoe reageerden mensen in de Griekse wereld in de periode van ca. 800 tot ca. 400 v. Chr. op pestilenties? Zijn er verschillen tussen de reacties? Zo ja, hoe zijn deze verschillen dan te verklaren? In de Homerische maatschappij, bijvoor-

beeld, reageerde men veelal fatalistisch op dergelijke epidemieën die onvermijdelijk optraden na het beledigen van een godheid; de pest werd gezien als werktuig van een goddelijk Noodlot.

In de archaische en vroeg-klassieke periode gold de pest meer als een uiting van goddelijke toorn vanwege de morele fouten van een gemeenschap of één bepaald individu. Ook nu weer kon de mens slechts berusten in de situatie, hoewel men met het brengen van offers, het oprichten van godenbeelden en heiligdommen of het invoeren van nieuwe culten de verstoorde relatie met de godheid kon proberen te herstellen.

Aanleiding voor dit onderzoek van Horstmanshoff destijds was Thucydides' beschrijving van de pest die in 430 v.Chr., aan het begin van de oorlog met Sparta, in het klassieke Athene uitbrak. Als gevolg van de ziekte ontstond er een toestand van ontwrichting, waardoor, zo bericht Thucydides, heersende normen en waarden aan de kant werden gezet. Een interessant gegeven dat uit het onderzoek naar voren komt, is echter dat deze crisissituatie in Athene niet zuiver een gevolg was van de pest, maar dat de traditionele normen en waarden al vòòr het uitbreken van de epidemie, onder invloed van de sceptische houding van de sofisten, aan het wankelen waren gebracht. Het uitbreken van de pest nu versnelde dit proces van ontregeling, aldus Horstmanshoff.

De gehele Griekse Oudheid door beschouwde men echter goddelijke toorn, opgewekt door menselijk gedrag, als de oorzaak van noodlottige ziekten. De gebruikelijke reactie was: de berusting, waarbij rationele bestrijdingsmaatregelen totaal ontbraken.

Els Lems

ARCHEOLOGIE

H. Reinder Reinders, *New Halos: a Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, HES publishers, Utrecht 1988, f 132,50

New Halos is een informatief, logisch opgebouwd boek, waarin diep wordt ingegaan op één bepaalde site en zijn omgeving. Door die diepgang is het boek minder geschikt voor de archeologische leek, maar bijzonder geschikt voor degenen die juist die diepgang zoeken. Met name op het gebied van stads-

BOEKEN

ZIEKTE EN GENEESKUNDE

Jan Godderis, *Antieke geneeskunde over lichaamskwalen en psychische stoornissen van de oude dag*. "Περὶ γήρωος" Peeters, Leuven 1989. ISBN 90-6831-173-5. D. 1989/0602/23 (116 pp.), prijs 445 BF.

Waarom eten oudere mensen minder dan jongere? Volgens Hippocrates, *Aphorismen* I 14 (G. p. 77) is de verklaring eenvoudig: 'Lichamen in volle wasdom hebben een maximum aan ingeboren warmte. Zij hebben dan ook een grote toevoer aan voedsel nodig. Zonder deze zouden zij gemakkelijk verzwakken en zelfs wegwijnen. Bij ouderlingen is veel minder van deze "calor innatus" aanwezig. Om die reden hebben zij slechts weinig brandstof nodig.' Het zwakker worden van de levensvlam heeft ook psychische gevolgen: 'Het seniele gebrabbel, de *lêrêsis* (...) is een typisch verschijnsel van de kindsheid die op hogere leeftijd voorkomt. Deze toestand wordt gekenmerkt door een verlamming van het gevoels- en waarnemingsvermogen en door een afstomping of verstarring van het bevattingvermogen en de denkactiviteit. Dit alles mag als een gevolg van het koude worden geïnterpreteerd', aldus Aretaeus van Cappadocië, *Over de oorzaken en symptomen van acute en chronische ziekten* III 6,2 (G. p. 91).

Beide citaten geven een indruk van het onderwerp, de somatische en psychische aspecten van de ouderdom volgens de opvattingen van de antieke medici, en van de aard van het boekje van de Leuvense gerontopsychiater

J. Godderis. Het bevat een selectie van fragmenten die, vergezeld van een Nederlandse vertaling op de tegenoverliggende pagina, in het originele Grieks of Latijn zijn afgedrukt. Verklarende hoofdstukken (pp. 15-63) rijgen de 27 fragmenten, waarnaar telkens in de marge wordt verwezen, aaneen. Het onderwerp is boeiend, de keuze van de fragmenten uit vooral Hippocrates, Aretaeus, Aristoteles, Celsus en Plutarchus is goed, al mist men node Galenus. Tweetalige uitgaven van antieke werken zijn in ons taalgebied schaars en alleen daarom al te verwelkomen.

Toch blijven er punten van kritiek. In de eerste plaats betreft deze de manier waarop de Griekse teksten zijn afgedrukt. Van de in allerlei exotische schriftsoorten zeer gevarieerde uitgeverij Peeters mag men een foutloze Griekse tekst verwachten. Helaas is dat allerminst het geval. Vele spiritus en accenten ontbreken. Wat erger is: de Homerische hymne ter ere van Aphrodite vss. 217-238 (en niet -245) die het verhaal van de beklagenswaardige Tithonos bevat, de sterveling die door Eeos werd bemind en wel het eeuwige leven ontving, doch de eeuwige jeugd moest ontberen, is als proza afgedrukt, evenals de fragmenten uit de poëzie van Mimnermus en Alcaeus. Vaak ook wordt naar verouderde tekstedities verwezen of worden de gebruikte edities in het geheel niet vermeld. De vertalingen zijn meer expliciterend dan tekstgetrouw. Soms zijn zij gewoon onjuist. In het eerste hierboven geciteerde fragment b.v. zijn de woorden 'gemakkelijk verzwakken en zelfs' niet in het Grieks terug te vinden. Het gebrabbel van de arme Tithonos die door zijn goddelijke minnares ten einde raad achter gesloten deuren in de slaapkamer wordt gelegd, is niet 'akelig' (G. p. 67); *ἄσπετος* betekent 'eindeloos'; *ὑμετέρης* is 'uw' en niet 'ons' (zelfde p.). Niet vermeld wordt van wiens hand de vertalingen zijn. Ik neem aan van G. zelf. In de Sappho-vertaling (p. 13) meen ik echter de hand van Paul Claes te herkennen. Ere wien ere toekomt. Over Latijn gesproken: wat te denken van een 'index nominorum priorum' (p. 109)? Een charmante eigenaardigheid zijn de vele Zuidnederlandse uitdrukkingen. Men ontdekt al gauw dat een 'ouderling' gewoon een jaarde is en niet speciaal een geestelijk ambt behoeft te bekleden. Voor de uitdrukkingen 'een laars aanhebben' en 'een krol aanhebben' (p. 89) moest ik toch even de Griekse

tekst raadplegen, voordat ik begreep dat daarmee dronkenschap wordt bedoeld. Begrijpelijkerwijze moest binnen het door G. gekozen kader de plaats van de ouderdom en de oude mens in de Grieks-Romeins maatschappij onbesproken blijven. Het is echter goed ons te realiseren dat het perspectief volledig is veranderd. De levensverwachting van een Nederlands jongetje is bij geboorte 73,5 jaar, voor een meisje zelfs 80,1 jaar (*Statistisch Zakboek* 1988). De 'zilveren stroom' (term van Annie M.G. Schmidt) is een opmerkelijk verschijnsel in onze huidige samenleving. In de Oudheid was dat anders. De levensverwachting bij geboorte was niet meer dan ca. 25 jaar. Volgens de berekeningen van B. Frier, *Harvard Studies in Classical Philology* 86 (1982) 213-251 zijn er van de 100 borelingen in de Romeinse Keizertijd op 5-jarige leeftijd nog slechts 48 in leven, op 75-jarige leeftijd nog slechts 2,067. Geen wonder dat Sophocles, *Oedipus Coloneus* 1235 spreekt van de ἀπροσόμυλον γήρας, de eenzame oude dag. Anders dan nu leefde de bejaarde in de Oudheid als een vreemde temidden van volgende generaties.

H.F.J. Horstmanshoff

H.F.J. Horstmanshoff, *De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v. Chr.)*. Proefschrift, uitgegeven met steun van Duphar Nederland B.V., Amsterdam 1989, 299 pp., (ISBN 90-9002601-0).

In deze dissertatie, waarop de Leidse classicus H.F.J. Horstmanshoff in januari 1989 promoveerde, draait het allemaal om het Griekse woordje *loimos*, door Horstmanshoff nu eens aangeduid met 'pest' of 'pestilentie', dan weer met 'plag' of 'epidemie'. Hij geeft echter geen exacte medische definitie van de ziekte, evenmin als de oude Grieken daartoe overigens in staat waren. Veeleer wordt het begrip omschreven als 'iedere ziekte die zich in relatief korte tijd in een bepaald gebied bij een groot aantal personen manifesteert.'

In het boek wordt de vraagstelling grondig en helder uitgewerkt: hoe reageerden mensen in de Griekse wereld in de periode van ca. 800 tot ca. 400 v. Chr. op pestilenties? Zijn er verschillen tussen de reacties? Zo ja, hoe zijn deze verschillen dan te verklaren? In de Homerische maatschappij, bijvoor-

beeld, reageerde men veelal fatalistisch op dergelijke epidemieën die onvermijdelijk optraden na het beledigen van een godheid; de pest werd gezien als werktuig van een goddelijk Noodlot.

In de archaische en vroeg-klassieke periode gold de pest meer als een uiting van goddelijke toorn vanwege de morele fouten van een gemeenschap of één bepaald individu. Ook nu weer kon de mens slechts berusten in de situatie, hoewel men met het brengen van offers, het oprichten van godenbeelden en heiligdommen of het invoeren van nieuwe culten de verstoorde relatie met de godheid kon proberen te herstellen.

Aanleiding voor dit onderzoek van Horstmanshoff destijds was Thucydides' beschrijving van de pest die in 430 v.Chr., aan het begin van de oorlog met Sparta, in het klassieke Athene uitbrak. Als gevolg van de ziekte ontstond er een toestand van ontwrichting, waardoor, zo bericht Thucydides, heersende normen en waarden aan de kant werden gezet. Een interessant gegeven dat uit het onderzoek naar voren komt, is echter dat deze crisissituatie in Athene niet zuiver een gevolg was van de pest, maar dat de traditionele normen en waarden al vòòr het uitbreken van de epidemie, onder invloed van de sceptische houding van de sofisten, aan het wankelen waren gebracht. Het uitbreken van de pest nu versnelde dit proces van ontregeling, aldus Horstmanshoff. De gehele Griekse Oudheid door beschouwde men echter goddelijke toorn, opgewekt door menselijk gedrag, als de oorzaak van noodlottige ziekten. De gebruikelijke reactie was: de berusting, waarbij rationele bestrijdingsmaatregelen totaal ontbraken.

Els Lems

ARCHEOLOGIE

H. Reinder Reinders, *New Halos: a Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, HES publishers, Utrecht 1988, f 132,50

New Halos is een informatief, logisch opgebouwd boek, waarin diep wordt ingegaan op één bepaalde site en zijn omgeving. Door die diepgang is het boek minder geschikt voor de archeologische leek, maar bijzonder geschikt voor degenen die juist die diepgang zoeken. Met name op het gebied van stads-

ARCHEOLOGIE

W.J.H. Willems, *Romeins Nijmegen - stad en centrum aan de Matrijs*, 1990. ISBN 90-70-024-95.

Met het boek *Romeins Nijmegen* - directeur van de Rijks Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort - tegemoet aan een breed publiek, dat een groeiende belangstelling toont voor al wat archeologisch op de bodem tevoorschijn komt. Dit wetenschappelijke publiek wordt met de meest recente archaïologische gegevens van nog steeds. De mogelijkheden worden vooral geboden door de vele restauratieprojecten die de laatste jaren worden uitgevoerd. Maar, het boek is eigenlijk gebeurd erin in Nijmegen; want de archeologie met de beschikbare middelen plannen ternaauwernood bij Romeins Nijmegen wordt drie fasen belicht. Van 12 v. Chr. diende de strategische plekken Romeinse expeditielegers. In dit stamgebied van de nederzetting die, zo is onbekend, de naam *oppidum Batavodurum* droeg. Volgens dit beter niet vertaald worden de Bataven', maar met 'stamland van) de Bataven'. Archeologen wijzen er namelijk op dat men zelf er woonden, maar ook Romeinse immigranten. Na de Bataafse Opstand van 69 - om de schrik er bij de inwoners goed in te jagen - het Tiberius permanent in dit gebied gelegen nederzetting kwam tot economische bloei; tussen 100 en 150 ontwikkelde het zich tot centrum in de zuidelijke Nijmegen *Noviomagus* luidde in naam. Met name de opgravingen

aangetoond dat de stad in de periode, 276-450 na Chr., een punt van het ineenstortende was.

De stijl en de vele illustraties bevestigen het boek aan zijn doel: het is Willem de - veelal droge - archeologisch gankelijk te vertalen voor het algemeen. De eigentijdse toon draagt bij. Zo lezen we en passant over *relaties* tussen soldaten en de omgeving, het kampdorp, over *voetbalvelden* in het amphitheater, over *graffiti*, en over het gebruik van *glasrecycling*.

De titel, getiteld 'Levend Verleden', is een boek als dit inderdaad niet vaak staat in vermeld *wat men waar* vandaag de dag nog aan zichtbaar van het Romeinse verleden kan gemeentebestuur heeft overgenomen om dergelijke resten in de toekomst voor het publiek te gaan conserveren en reconstrueren. Wellicht gaat dat in de bezienswaardigheden in de stad waar een ingebeitelde inscriptie is ontdekt. Het stuk laat-Romeinse steen gedeeltelijk: "*Sta stil, wandelaar, en dan vier eeuwen heeft Nijmegen het rijk der Romeinen. Uit die hieronder de resten van tufstenen worden nu aan de oever der Waal in het zicht. Zij stellen ons de vraag: hoe is de stad van vandaag?*"

Els Lems

ING

van Hooff, *Zelfdoding in de antieke autothanasia tot suicide*, Nijmegen serie Sporen), 1990, ISBN 90-70-035-00, 350 pp., f 39,50. De Engelse vertaling komt gelijktijdig bij Routledge,

De inscriptie (2e eeuw na C.) kwam in 1985 door Julius Bassulus openlijk uit voorlichting en zijn motieven daarvoor. Het boek is een leven bereikt, wat hij bereiken wil in de plaatselijke politiek en de ruimte voor literaire activiteiten.

naam onderzoeker	Horstmanshoff, H.F.J.
titel publicatie	Bespreking van: A.J.L. van Hooff, auto-thanasia tot suicide (1990)
jaartal 1991	
titelpagina	<input type="text"/>
Bestandsnaam:	0 _ 40 _ 69
	<input type="text"/>
beginpagina	52
eindpagina	54

5-40-69-52-54

Toen de aftakeling begon, overviel hem *taedium vitae* 'weezin tegen het leven'. Het Romeinse recht erkende niet alleen *taedium vitae*, maar ook *dolor* 'verdriet, rouw', bijvoorbeeld om het verlies van een dierbare of een onvervulbare liefde, *impatientia doloris* 'onverdraaglijk lichamelijk lijden', *pudor* 'angst voor gezichtsverlies' en *furor* 'razernij' als excusabele redenen voor zelfmoord. Zelfs *iactatio* 'vertoon', dat wil zeggen zelfdoding als demonstratie van een filosofische levenshouding, werd als reden erkend. In de genoemde gevallen werden de erfgenamen in het bezit gesteld van de nalatenschap van de zelfmoordenaars.

Misschien nog meer dan uit de bekende verhalen over Ajax, Lucretia, Cato en Seneca blijkt uit deze bronnen dat zelfmoord in de Grieks-Romeinse wereld een geaccepteerd verschijnsel was. In sommige gevallen, bijvoorbeeld als een veldheer een slag had verloren, als de eer onherstelbaar was aangetast, of 'als je niet meer bent, die je was' (Cic., *Ad fam.* VII 3,3) werd zelfmoord eenvoudig verwacht. *Pudor* is dan ook het meest voorkomende motief voor zelfdoding van alle door Van Hooff achterhaalde concrete gevallen (32%). De antieke maatschappij was, veel sterker dan de onze, gestempeld door prestige, schaamte en schande. Terecht formuleert de auteur de beweegredenen voor zelfmoord in antieke termen en ziet af van iedere poging deze in 'universele' sociologische categorieën te vertalen, wat tot onaanvaardbare anachronismen zou leiden. Het boek is dan ook een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de antieke mentaliteit. Normen en waarden, cultuurgebonden als zij zijn, treden duidelijk voor het voetlicht.

War is dan de weerstand tegen de zelfdoding vandaan gekomen? Hoe werd *autothanasia* tot *suicidium* (geen oorspronkelijk Latijns woord!), geaccepteerde 'zelfdoding' tot verboden 'zelfmoord'? Volgens Van Hooff hebben we die ontwikkeling vooral aan Augustinus te danken, die in de Late Oudheid het bijbelse gebod 'Gij zult niet doden' van toepassing verklaarde op de zelfdoding en daarmee van bovenaf de norm stelde, die de praktijk van leven, sterven en begraven

worden voor eeuwen ingrijpend zou veranderen. Met alle respect voor Augustinus, en voor Van Hooff, meen ik toch dat de invloed van de grote kerkvader hier wordt overschat. Van Hooff laat in zijn rijke, nagenoeg complete materiaalverzameling - hij telt 960 concrete gevallen uit de periode van ca. 1500 v. C. tot 600 n. C. - zelf duidelijk zien dat er in de Oudheid bij enkele filosofen (Pythagoras en Plato) principiële afwijzing en in het volksgeloof een instinctieve huiver is voor de zelfdoding, waarbij de kerkvader aansluiting kon vinden.

Het boek is met architectonische allure opgebouwd. Deel I geeft de fundering in de vorm van de feitenverzameling, deel II de parterre: 'Beleving van zelfdoding' (een *oxymoron*?); deel III is de zolderverdieping, waar de filosofische en religieuze vertogen over zelfmoord onderdak vinden. Appendices, figuren, illustraties, tabellen, een index en een bibliografie completeren en ontsluiten het met zorg uitgegeven boek op voorbeeldige wijze. Alleen: moet 'Ploutarchos' in plaats van 'Plutarchus' echt? Juist een algemeen, niet klassiek geschoold publiek breng je in een index zo op een dwaalspoor.

Van Hooff schrijft zeer leesbaar. Het is te merken dat zijn werk deels uit colleges en lezingen over het onderwerp is voortgekomen. Wellicht zijn zo ook enkele grappen en woordspelingen te verklaren, die voor mijn gevoel niet steeds bij het onderwerp en de verder uiterst verzorgde stijl passen.

Een kleinigheid nog: Op p. 116 wordt Iunius Pullus ten tonele gevoerd als, chronologisch gezien, de eerste Romeinse militaire suïcïdant. Tijdens de Eerste Punische Oorlog heeft echter niet hij, maar Publius Claudius zich de toorn van de goden op de hals gehaald door de heilige kippen in het water te gooien (Cic. *De Nat. Deor.* II 3,7).

Van Hooff toont zich als historicus meester op alle wapens. Geen *testimonium* ontgaat hem, of het nu een inscriptie, een fabel, een wetstekst, een tragedie of een papyrus is. Ook van de moderne sociologische en cultureel-antropologische literatuur is hij goed op de hoogte, zodat zijn boek niet alleen voor de geschiedenis van de antieke mentaliteit,

ARCHEOLOGIE

W.J.H. Willems, *Romeins Nijmegen; vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*. Uitgeverij Matrij, 1990. ISBN 90-70482-91-6; 94 pp., f 24,95.

Met het boek *Romeins Nijmegen* komt Willems - directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in Amersfoort - tegemoet aan de vraag van het brede publiek, dat een groeiende belangstelling toont voor al wat archeologen uit onze bodem tevoorschijn weten te halen. Talrijke wetenschappelijke publikaties zijn in dit boek begrijpelijk samengevat, aangevuld met de meest recente archeologische gegevens. Want gegraven wordt er in Nijmegen nog steeds. De mogelijkheid hiertoe wordt vooral geboden door de vele bouw- en renovatieprojecten die de laatste jaren in de stad worden uitgevoerd. Maar, zo verzucht Willems, eigenlijk gebeurt er een beetje té veel in Nijmegen; want de archeologen kunnen met de beschikbare middelen al deze bouwplannen ternauwernood bijbenen.

Romeins Nijmegen wordt door Willems in drie fasen belicht. Van 12 vóór tot 70 na Chr. diende de strategische plek als basis voor de Romeinse expeditielegers. Weldra ontstond in dit stamgebied van de Bataven ook een nederzetting die, zo is ons via o.m. Tacitus bekend, de naam *oppidum Batavorum* of *Batavodurum* droeg. Volgens Willems kan dit beter niet vertaald worden met 'stad van de Bataven', maar met 'stad voor (of: in het land van) de Bataven'. Archeologische gegevens wijzen er namelijk op dat niet de Bataven zélf er woonden, maar juist allerlei Romeinse immigranten.

Na de Bataafse Opstand van 69 na Chr. werd - om de schrik er bij de inheemse bevolking goed in te jagen - het Tiende Legioen permanent in dit gebied gelegerd. De nabijgelegen nederzetting kwam hierdoor tot grote economische bloei; tussen 70 en 276 na Chr. ontwikkelde het zich tot hét Romeinse centrum in de zuidelijke Nederlanden. *Ulpia Noviomagus* luidde inmiddels de nieuwe naam.

Met name de opgravingen van de laatste 10

jaar hebben aangetoond dat de stad in de hieropvolgende periode, 276-450 na Chr., een laatste steunpunt van het ineenstortende keizerrijk was.

Door de vlotte stijl en de vele illustraties beantwoordt het boek aan zijn doel: het is Willems aardig gelukt de - veelal droge - archeologentaal toegankelijk te vertalen voor het bredere publiek. De eigentijdse toon draagt daaraan een steen bij. Zo lezen we en passant iets over *LAT-relaties* tussen soldaten en de vrouwen in het kampdorp, over 'voetbalvandalisme' in het amphitheater, over *graffiti*, en over het verschijnsel *glasrecycling*.

Hoofdstuk 5, getiteld 'Levend Verleden', mocht in zo'n boek als dit inderdaad niet ontbreken. Er staat in vermeld *wat men waar* in Nijmegen vandaag de dag nog aan zichtbare sporen van het Romeinse verleden kan vinden. Het gemeentebestuur heeft overigens plannen om dergelijke resten in de toekomst beter voor het publiek te gaan conserveren of te reconstrueren. Wellicht gaat dat in de trant van de bezienswaardigheden in de Steenstraat, waar een ingebeitelde inscriptie bij een gereconstrueerd stuk laat-Romeinse muur ons meedeelt: "*Sta stil, wandelaar, en bedenk: meer dan vier eeuwen heeft Nijmegen behoord tot het rijk der Romeinen. Uit die wereld liggen hieronder de resten van tufstenen muren, gebouwd aan de oever der Waal in het grijze verleden. Zij stellen ons de vraag: hoe was het toen in de stad van vandaag?*"

Els Lems

ZELFDODING

Anton J.L. van Hooff, *Zelfdoding in de antieke wereld. Van autothanasia tot suicide*, Nijmegen: SUN (serie Sporen), 1990, ISBN 90-6168-323-8, 350 pp., f 39,50. De Engelse editie verschijnt gelijktijdig bij Routledge, Londen.

In zijn grafinscriptie (2e eeuw na C.) kwam M. Pomponius Bassulus openlijk uit voor zijn zelfdoding en zijn motieven daarvoor. Hij had in zijn leven bereikt, wat hij bereiken wilde: succes in de plaatselijke politiek en daarbij nog ruimte voor literaire activiteiten.

Toen de aftakeling begon, overviel hem *taedium vitae* 'weezin tegen het leven'. Het Romeinse recht erkende niet alleen *taedium vitae*, maar ook *dolor* 'verdriet, rouw', bijvoorbeeld om het verlies van een dierbare of een onvervulbare liefde, *impatientia doloris* 'onverdraaglijk lichamelijke lijden', *pudor* 'angst voor gezichtsverlies' en *furor* 'razerij' als excusabele redenen voor zelfmoord. Zelfs *iactatio* 'vertoon', dat wil zeggen zelfdoding als demonstratie van een filosofische levenshouding, werd als reden erkend. In de genoemde gevallen werden de erfgenamen in het bezit gesteld van de nalatenschap van de zelfmoordenaars.

Misschien nog meer dan uit de bekende verhalen over Ajax, Lucretia, Cato en Seneca blijkt uit deze bronnen dat zelfmoord in de Grieks-Romeinse wereld een geaccepteerd verschijnsel was. In sommige gevallen, bijvoorbeeld als een veldheer een slag had verloren, als de eer onherstelbaar was aangetast, of 'als je niet meer bent, die je was' (Cic., *Ad fam.* VII 3,3) werd zelfmoord eenvoudig verwacht. *Pudor* is dan ook het meest voorkomende motief voor zelfdoding van alle door Van Hooff achterhaalde concrete gevallen (32%). De antieke maatschappij was, veel sterker dan de onze, gestempeld door prestige, schaamte en schande. Terecht formuleert de auteur de beweegredenen voor zelfmoord in antieke termen en ziet af van iedere poging deze in 'universele' sociologische categorieën te vertalen, wat tot onaanvaardbare anachronismen zou leiden. Het boek is dan ook een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de antieke mentaliteit. Normen en waarden, cultuurgebonden als zij zijn, treden duidelijk voor het voetlicht.

Waar is dan de weerstand tegen de zelfdoding vandaan gekomen? Hoe werd *autothanasia* tot *suicidium* (geen oorspronkelijk Latijns woord!), geaccepteerde 'zelfdoding' tot verboden 'zelfmoord'? Volgens Van Hooff hebben we die ontwikkeling vooral aan Augustinus te danken, die in de Late Oudheid het bijbelse gebod 'Gij zult niet doden' van toepassing verklaarde op de zelfdoding en daarmee van bovenaf de norm stelde, die de praktijk van leven, sterven en begraven

worden voor eeuwen ingrijpend zou veranderen. Met alle respect voor Augustinus, en voor Van Hooff, meen ik toch dat de invloed van de grote kerkvader hier wordt overschat. Van Hooff laat in zijn rijke, nagenoeg complete materiaalverzameling - hij telt 960 concrete gevallen uit de periode van ca. 1500 v. C. tot 600 n. C. - zelf duidelijk zien dat er in de Oudheid bij enkele filosofen (Pythagoras en Plato) principiële afwijzing en in het volksgeloof een instinctieve huiver is voor de zelfdoding, waarbij de kerkvader aansluiting kon vinden.

Het boek is met architectonische allure opgebouwd. Deel I geeft de fundering in de vorm van de feitenverzameling, deel II de parterre: 'Beleving van zelfdoding' (een *oxymoron*?); deel III is de zolderverdieping, waar de filosofische en religieuze vertogen over zelfmoord onderdak vinden. Appendices, figuren, illustraties, tabellen, een index en een bibliografie complementeren en ontsluiten het met zorg uitgegeven boek op voorbeeldige wijze. Alleen: moet 'Ploutarchos' in plaats van 'Plutarchus' echt? Juist een algemeen, niet klassiek geschoold publiek breng je in een index zo op een dwaalspoor.

Van Hooff schrijft zeer leesbaar. Het is te merken dat zijn werk deels uit colleges en lezingen over het onderwerp is voortgekomen. Wellicht zijn zo ook enkele grappen en woordspelingen te verklaren, die voor mijn gevoel niet steeds bij het onderwerp en de verder uiterst verzorgde stijl passen.

Een kleinigheid nog: Op p. 116 wordt Iunius Pullus ten tonele gevoerd als, chronologisch gezien, de eerste Romeinse militaire suïcidant. Tijdens de Eerste Punische Oorlog heeft echter niet hij, maar Publius Claudius zich de toorn van de goden op de hals gehaald door de heilige kippen in het water te gooien (Cic. *De Nat. Deor.* II 3,7).

Van Hooff toont zich als historicus meester op alle wapens. Geen testimonium ontgaat hem, of het nu een inscriptie, een fabel, een wetstekst, een tragedie of een papyrus is. Ook van de moderne sociologische en cultureel-antropologische literatuur is hij goed op de hoogte, zodat zijn boek niet alleen voor de geschiedenis van de antieke mentaliteit,

maar ook voor het suïcide-debat in de sociale wetenschappen een belangrijke bijdrage is.

H.F.J. Horstmanshoff

SCHEPPINGSMYTHEN

De Schepping van de Wereld, D. v.d. Plas, B. Becking, D. Meijer (red.), Uitg. Dick Coutinho, Muiderberg 1990. f 29,50.

Goede bekende van het Nederlands Klassiek Verbond is de vereniging Ex Oriente Lux. Sinds jaar en dag wijdt deze vereniging zich met veel enthousiasme aan het verspreiden van kennis van de culturen van het oude Nabije Oosten. Dankzij een legaat van Dr. J.A. Goderie kreeg Ex Oriente Lux de kans een serie publikaties te starten, die bepaalde onderwerpen uit het cultuurgedoe nader zullen belichten. Het ligt in de bedoeling om in de serie "Supplementen Ex Oriente Lux" telkens rond één bepaald onderwerp een aantal belangwekkende artikelen uit de moderne vakliteratuur te bewerken en te vertalen en zo voor niet-vakmensen toegankelijk te maken.

Het eerste deel in de serie is inmiddels verschenen. Het heeft als thema "de schepping van de wereld" en behandelt de mythische voorstellingen van het oude Egypte, Mesopotamië, Oegarit, Anatolië en Palestina. Aan het slot van zijn inleiding zegt eindredacteur D. van der Plas: "Interpretatie van deze groep mythische voorstellingen is niet alleen bijzonder boeiend, maar evenzeer uiterst gecompliceerd en moeilijk". Drie facetten die bij doorlezing van de bundel met nadruk op de voorgrond treden.

(HvG)

DE MYTHISCHE HELD

Joseph Campbell, *De held met de duizend gezichten*. Vertaald door Aris J. van Braam. Amsterdam, Contact. 1990; 376 pp.

Enkele jaren geleden bundelde de essayist Jacques Kruithof in *Hoe ik om het leven kwam*

(Manteau, 1985) een opstel 'Daarheen en weer terug', waarin hij het queeste-element in een groot aantal literaire werken behandelde. Hij constateerde dat de meeste van deze werken een zoektocht van een of meer personages te zien gaven, die acht verschillende fasen telde: van een toestand van evenwicht, via verstoring, vertrek, krachtproef, terugkeer naar herstel van het evenwicht. Opvallend is dat hij veel parallellen trok met mythen, sprookjes, legenden uit vele gebieden en tijden, maar niet verwees naar het standaardwerk bij uitstek over deze materie: *The Hero with a Thousand Faces* (1949), van de inmiddels door zijn vele televisiedocumentaires wereldwijd bekende Amerikaanse onderzoeker Joseph Campbell (overleden in 1987). Dit in de jaren tachtig vaak in de VS. herdrukte werk is nu in een Nederlandse vertaling van Aris J. van Braam bij Contact verschenen, zodat een grotere groep lezers er kennis van kan nemen.

Essentie van Campbells boek is de idee van de 'monomythe' (een term ontleend aan Joyce): alle mythen over helden vertellen in wezen hetzelfde verhaal, dat van de mens en zijn levensreis; diens standaardroute is er een van scheiding-inwijding-terugkeer en komt daarin overeen met het patroon van overgangsriten. Met deze opvatting betoont Campbell zich een onvervalst universalist, het type mythen-onderzoeker waartegen G.S. Kirk in zijn Pelican-boekje *The Nature of Greek Myths* (1974) zo fel te keer is gegaan. Al lijken de bezwaren van Kirk (die Campbells werk overigens niet bespreekt) tegen monolithische theorieën in het algemeen zwaarwegend, ik kan toch niet ontkennen dat *De held met de duizend gezichten* op buitengewoon fascinerende wijze talrijke mythen (waaronder ook nogal wat uit de klassieke Oudheid), dank zij de inzichten van Freud en vooral Jung, met elkaar in verband brengt. Het boek is goed vertaald en van vele intrigerende afbeeldingen voorzien.

R.Th. van der Paardt